

С. ОБЛОҚУЛОВ

**ТАФАККУР
ва ТИЛ ТАРИХИДАН**

(IX—XV асрлар)

Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг
Бирлашган нашриёти
Тошкент — 1969

Облоқулов С.

Тафаккур ва тил тарихидан. (IX—XV асрлар). Т., Ўзбекистон КП МҚнишг нашриёти, 1969.

31 бст.

Тиражи 12750.

Облақулов С. Из истории мышления и языка (IX—XV в.в.).

Тафаккур ва тил муаммоси жуда кенг ҳамда мураккаб масаладир. Шунинг учун биз қуйида мазкур масалани ўтмишда Ўзбекистон халқлари қандай ўрганганлиги ва у ҳақдаги таълимнинг қандай қилиб ривожланганлигини тарихий жиҳатдан, гарчи қисқа бўлса-да, баён қилиб беришга ҳаракат қиламиз. Ўйлаймизки, бу — тафаккур ва тил тўғрисидаги қарансларни ҳамда у ҳақдаги ҳозирги билимларни чуқурроқ тушуниб олишга ёрдам беради.

Тафаккур ва тил таърифида. Одам пайдо бўлган дамдан эътиборан яшаш учун амалий фаолият бошлайди. Бунда у моддий оламга дуч келади. Шунда инсон В. И. Ленин таъбири билан айтганда «ўз эҳтиёжлари билан таниқн табиатга амалий муносабатда бўлади, у ўз эҳтиёжларини табиат ёрдами билан қондириб, уни енгади, бунда эса у воситачи сифатида ҳаракат қилади. Гап шундаки, табиат буюмлари қудратлидир ва ҳар хил қаршиликлар кўрсатади. Инсон буларни енгилш учун улар орасига табиатнинг бошқа буюмларини қўяди, шу тарзда табиатни ўзига қарши қаратади ва шу мақсадда қуроллар ихтиро этади». Булар ҳаммаси билиш жараёнида қадам-бақадам амалга оширила боради.

Инсон ҳаёти, меҳнат фаолиятининг эҳтиёжлари фоят мураккаб ва ранг-баранг бўлиб, улар

кишиларнинг буюм ва ҳодисаларнинг моҳиятини сезги, ҳиссий қабуллани, тасаввурдагига қараганда чуқурроқ билишини талаб этади. Бу талабни инсон фақат тафаккур ёрдами билангина қондира олади. Чунки буюм ва ҳодисаларнинг муҳим хусусиятлари, улар ўртасидаги сабабий боғланиш ҳамда қонуний алоқалар бевосита умумлаштирилган ҳолда мияда акс этади. Мия эса тафаккур органидир. Бинобарин, объектив моддий оламнинг мияда бевосита ва умумлаштирилган ҳолдаги мана шу инъикоси фанда тафаккур дейилади. Инсоннинг амалий фаолияти тафаккурсиз кечиши мумкин эмас. Ахир, инсон бирор нарса қилиш учун у аввало бу ҳақда фикр юритади. Фикрлаш учун эса у амалий ҳаракат, меҳнат қилиши лозим. Бусиз фикр юритиб бўлмайди. Тафаккур ижтимоий меҳнат асосида вужудга келади ва ривожланади дейилишининг боиси ҳам шунда. Инсон ўз меҳнати билан табиатни ўзгартирар экан, бу билан у тафаккурни ҳам ривожлантиради. Тафаккур эса ўз навбатида муайян мақсадга қаратилган инсон амалий фаолиятининг планли равишда кечиши ва ундан кўзда тутилган натижани олдиндан кўра билиш имконини берди. Инсон мана шу тафаккур туфайли моддий дунёдаги буюм ва ҳодисаларга бевосита боғлиқликдан қутулди, амалий фаолиятда конкрет буюм ва ҳодисаларнинг ўзи билан эмас, балки уларнинг образлари — абстракциялар, тушунчалар билан иш кўрадиган бўлди. Агар инсон шундай қобилиятга эга бўлмаганда эди, табиат ва жамиятда ҳеч қандай янги нарса ярата олмай, мавжуд нарсаларга мослашиб, ташқи оламини ўзгартира олмай, билишнинг ҳозирги юксак чўққисига кўтарила олмаган бўлар эди.

Тафаккур эгаси бўлган одамлар жамиятда

яшаб, бир-бири билан алоқа боғлаган ҳолда меҳнат қиладилар ва доимо фикр алмашиб турадилар. Бундай фикр алмашув асосан тил орқали амалга оширилади. Шунинг учун ҳам «тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситасидир» (В. И. Ленин). Агар тилда фикр ифодаланмаса, у кишиларнинг алоқа воситаси бўла олмас эди. Тафаккур билан тил ўртасидаги диалектик боғлиқлик тилнинг ана шундай «муҳим восита» экаплигига асосланади. «Тафаккурнинг тил билан боғлиқлиги» эса ўз навбатида «фикр учун қувончдир» (В. И. Ленин). Бинобарин, тафаккур моддий дунё инъикосининг юқори шакли бўлса, тил тафаккур фаолиятини амалга оширадиган моддий қуролдир.

Тафаккурнинг биринчи ўзига хос белгиси — бу умумийликдир. Бу умумийлик буюм ва ҳодисалар гуруҳи ҳамда турларининг умумий, муҳим белгиларига, моҳиятга асосланади. Ваҳоланки тилда, сўзда ҳам шундай умумийлик, тўғрироғи умумлаштириш хусусияти бор. «Ҳар қандай сўз (нутқ)нинг ўзиёқ умумлаштиради. Ҳислар реалликни, фикр ва сўз — умумийликни кўрсатади, тилда фақат умумийлик бор» (В. И. Ленин).

Тафаккурнинг, киши ақл-идрокининг бирдан бир вазифаси ҳам, юқорида айтганимиздек, сезгилар берган маълумотларни умумийлаштиришдан иборатдир. Буни В. И. Лениннинг «...ақл-идрокнинг такрорлашнинг зериктирарли меҳнатидан бизни озод қилмоқ учун, ҳиссий тажриба ва ҳиссий мушоҳадани олдиндан пайқамоқ... учун сезгиларнинг берган маълумотларини умумлаштиришдан бошқа... вазифаси йўқ», деган фикри ҳам тасдиқлайди. Дар ҳақиқат, инсон тафаккури, ақл-идроки, тил шундай юксак умумлаштириш хусусиятига эга бўлмаганда билиш жараёни

ниҳоятда секин амалга ошган бўлур эди, одам сон-саноқсиз кўп хусусий тасаввурлар ва якка номларнинг ҳаммасини хотирада сақлаши ва улардан ўз амалий фаолиятида фойдаланиши жуда мушкуллашиб кетар эди.

Тафаккур ва тил ана шундай жипс алоқада асрлар давомида ривож топиб, такомиллашиб, амалий фаолиятда инсоннинг атрофини қуршаб олган моддий оламни тобора чуқурроқ билиб, уни ўз мақсад ва эҳтиёжларига кўпроқ бўйсундиришида муҳим восита бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Шунинг учун ҳам тафаккур ва тил муаммоси ўгмишдаги буюк олимлар, мутафаккирларни азалдан қизиқтириб келган ҳамда улар бу масалани ўзлари яшаган давр, муҳит, шароитдаги илм-фан даражасида турлича талқин этганлар ва у ҳақда жуда бой илмий мерос қолдирганлар.

Гоявий манба. Ал Фарғоний, Ал Хоразмий, Абу Наср Форобий, Ибн Сино, Беруний, Маҳмуд Кошгарий, Алишер Навоий каби инсон тафаккурининг буюк намояндалари ўзларининг бой ва сермазмун ижоди, ажойиб истеъдодлари билан Ўрта Осиё халқларининг маданияти, ижтимоий-сиёсий ва фалсафий фикрлари тарихида муҳим ўрин тутадилар. Уларнинг ижтимоий-сиёсий, фалсафий ва лингвистик асарларида бутун-бутун боблар, кўплаб мисра ҳамда сатрлар тафаккур ва тил муаммосига бағишлангандир. Уларнинг илмий меросида ҳатто мантиқ, тафаккур, тил ва сўз масалаларига атаб ёзилган махсус асарлар ҳам бор. Улар ижтимоий ҳодиса бўлган тафаккурнинг умуман кишилар ҳаётида, хусусан моддий дунёни билишда муҳим роли борлигини ва унинг тил билан чамбарчас боғлиқлигини, яъни тилсиз тафаккур ва тафаккурсиз тилнинг

бўлмаслигини талқин этиб, бу тўғрида ўзларига хос таълимот яратганлар.

Маълумки, ҳар бир давр фани, фалсафаси ёки унинг бирор соҳаси ҳақидаги таълимот ҳеч вақт тасодифий бўлмай, балки ўтмишда яратилган маънавий бойлик — илмий мерос ва маълум замин негизида вужудга келади. Шу нуқтаи назардан қараганда Ўрта Осиё мутафакқирларининг умуман ижтимоий-фалсафий қарашлари, хусусан уларнинг тафаккур ва тил тўғрисидаги фикрларини фақат IX—XV асрларнинг ёки Форобий, Ибн Сино, Маҳмуд Қошғарий, ёхуд Алишер Навоий ақл-заковатининг маҳсули деб қараш тўғри бўлмайди. Манбалар шуни кўрсатадики, илк ўрта аср Яқин ва Ўрта Шарқ, хусусан Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий-фалсафий фикрларидаги тафаккур ҳамда тил тўғрисидаги қарашлар муайян анъанавий характерга эга бўлиб, ўз гоёвий манбаи жиҳатидан қадимги юнон фалсафасига бориб тақалади.

Антик дунё фалсафаси намояндалари фалсафий фанларнинг кўпгина масалалари билан бир қаторда тафаккур ва тил, улар ўртасидаги боғлиқлик устида бош қотириб, уни ўша давр фани даражасида англаб таҳлил этганлар. Бу борада қадимги юнон материалист файласуфларининг мазкур масалага доир фикрлари, айниқса, диққатга сазовордир. Улар тафаккур ва тил юзасидан фикр юритар эканлар, буни моддий дунёни билиш жараёнлари билан боғлаб кўрсатадилар.

Қиши билимининг ўрганиш объекти — бу табиатдир, деб ҳисоблаган **Гераклит** (эрамингача бўлган VI асрнинг охири ва V асрнинг бошида яшаган эди) ҳақиқатни билишда сезгилар билан тафаккурнинг роли беқийёс эканлигини пайқаган. У ўзининг тафаккур ва тил ҳақидаги таълимо-

тини «Табиат тўғрисида», «Муза», «Логос» деб турлича ном билан маълум бўлган асарларида баён қилган. Гераклит табиатни, моддий оламни ҳамма вақт ўзгаришда, ҳаракатда деб қарайди. Мана шу ҳаракат ва ўзгаришлар билан боғлиқ бўлган қонунни Гераклит Логос деб атайди. «Логос» — бу юнонча сўз бўлиб, «нутқ», «сўз», «ақл» сингари маъноларни билдиради. Гераклитнинг ўйлашича, ҳамма нарса мана шу Логос бўйича кечади. Унинг Логос ҳақидаги таълимоти кейинчалик кўпчилик мутафаккирлар, шу жумладан Ўрта Осиё мутафаккирларининг, хусусан Алишер Навоийнинг қарашларида ҳам ўз изини қолдирди.

Логос энг умумийлик сифатида қаралади. Гераклитнинг ёзишича, баъмани гапиришни истовчи кишилар мана шу энг умумийликка таянишлари лозим. Логосни тафаккур ёрдамида билиш мумкин. Ақл фақат бир нарсадан: фикрни билишдан иборатдир. Кўриниб тирибдики, бу ўринда Логос фикр билан айнанлаштирилади. Бироқ фикр нарсани билишни ўзидан эмас, балки табиатни текширишдан келтириб чиқаради. Шу маънода «тафаккур бу улуг фазилат»дир деб ёзган Гераклит унга хос муҳим хусусиятларни алоҳида қайд қилиб кўрсатади: «тафаккур ҳамма учун умумийдир», «фикрлаш... ҳамма кишиларга хосдир». Агар Гераклит «диалектикага асос солганлардан бири сифатида» (В. И. Ленин) ақлий билишда тафаккурнинг тутган ўрни юзасидан умумий тарзда фикр юритган бўлса, аммо Демокрит (эрамизгача бўлган 460 йилда туғилиб, юз йилча умр кўрган) тафаккур ва унинг тил билан боғлиқлиги масаласини нисбатан чуқурроқ текширади.

Демокритнинг ёзишича, ҳар қандай билиш

сезгидан бошланади. Ақл, тафаккур ўз «исбот»-ларини объектив ҳолда мавжуд бўлган атомларнинг сезги аъзоларига таъсир этиши насижасида вужудга келадиган сезгилардан олади. Демак, сезги ақлий билишнинг манбаи ва негизидир. «Сезги — бу,— Демокритнинг таълимотича,— ниқобли ақл (ўтмиш мутафаккирлари асарларида ақл, фикр, тафаккур терминлари кўп ўринларда дефференциация қилинмайди), ақл эса ниқоби олиб ташланган сезгидир». Сезги ва тафаккур ташқаридан келадиган образлар натижасида пайдо бўлади, деб тушунтиради Демокрит. Унинг қайд қилишича, ҳар қандай ҳиссий қабуллаш ва тафаккур бу нарса ёки образларнинг акс этишидан иборат, бусиз ҳеч қанақа, шу жумладан ақлан билишнинг ҳам бўлиши мумкин эмас.

Нарса ёки нарса образларининг киши танасининг сезги аъзоларига таъсирисиз ҳеч қандай билим бўлмаслигини эътироф қилган Демокрит «сезгининг ўзи ҳали табиат ҳақида ҳақиқий билим бермайди» деб ҳисоблайди. Унинг бу фикрини «Канон» номи билан юритиладиган асаридаги билишнинг турларига доир мулоҳазаси ҳам тасдиқлайди. «Билишнинг икки тури бор,— деб ёзади у,— бири сезги, иккинчиси фикрлаш орқали рўёбга чиқади». Тафаккур ёки бошқача қилиб айтганда, фикрлаш орқали рўёбга чиқадиган билишни у ҳақиқий билиш, сезги орқали бўладиган билишни эса норавшан, ниқобли (ҳиссий) билиш деб атайди. Кўриш, эшитиш, ҳидлаш, таъм ва шу сингарилар орқали билишни у ҳиссий билишга киритади. Ҳақиқий, яъни ақлий билиш эса ҳиссий билишдан мутлақо фарқ қилади. Кўриш, эшитиш, ҳидлаш, таъмини тотиш орқали билишга муваффақ бўлинмаган тақдирда ҳақиқий билиш ишга тушади. Ҳақиқий билиш тафаккур

билан иш кўрганлиги сабабли буюм ва ҳодисаларнинг сезги аъзолар орқали ҳис этиб бўлмайдиган нозик томонларини билиб олиш имкони туғилади. Бунда тафаккур муҳим роль ўйнайди. Тафаккурнинг абстрактлаштириш ва умумлаштириш хусусияти буюм ҳамда ҳодисаларнинг ҳис этиб бўлмайдиган моҳияти, энг муҳим ва умумий белги ва хоссаларини билиб олишга ёрдам беради. Шундай қилиб Демокрит таълимотича, тафаккур — бу сезги аъзоларининг кўрсатмаларига таянувчи, буюм ва ҳодисаларнинг сезгилар ёрдамида билиб бўлмайдиган нозик томонларини билишга имкон туғдирадиган ақлий қабул қилишдир. Тафаккур ўзининг мана шу хусусияти билан кишининг бошқа жамки руҳий сифатларидан ажралиб туради. Демокритнинг тафаккур тўғрисидаги бундай фикрлари унинг уч китобдан иборат «Қанон» асарида ўз ифодасини топган. Унинг бу асари, манбаларда қайд қилинишича, қадимги юнон логикаси, хусусан тафаккур масалаларига бағишланган илк асарларидан биридир. Демокритнинг тафаккурни талқин этишдаги ўзига хос томони шундаки, у тафаккурни материядан ажратмайди, улар ўртасидаги алоқани ҳамisha таъкидлаб кўрсатади. Шунингдек, Демокрит тафаккурни тил билан боғлиқ ҳолда олиб қарайди. Унинг ёзишича, «яхши фикрлаш, яхши гапириш ақлга, тафаккурга боғлиқдир». «Тритогеия» сўзини изоҳлар экан у «фикрлаш ва сўзлаш, бу ақлнинг маҳсулидир», дейди. Шу ўринда Демокрит фикр юритишдан олдин обдон ўйлаб олиш лозимлигини қайд қилади. Маълумки, киши нима ҳақда ва қандай ўйламасин, барибир, сўз, тил ёрдамида ўйлайди. Бу ҳол кейинги вақтдаги табиий-илмий маълумотларда ҳам исботланди.

Демокрит тилнинг, сўзнинг қудратига юксак баҳо берди. «Сўз кишини олтинга нисбатан ҳам кўпроқ ишонтиради», «Сўз — бу ишнинг сояси», яъни объектив борлиқнинг киши онгидаги бевосита инъикоси ифодаланадиган белгидир.

Тафаккур ва тил масаласи қадимий юнон фалсафасининг йирик намояндаларидан бири, Ўрта Осиё халқлари тилида Арасту номи билан машҳур бўлган **Аристотель** (эрамизгача бўлган 384 йилда тугилган) таълимотида яна ҳам кенг-роқ текширилди. Аристотель фаннинг турли масалаларига доир жуда бой илмий мерос қолдирди. Унинг логикага оид «Органон», «Категориялар», «Биринчи ва иккинчи Аналитика», «Риторика», «Жон ҳақида», «Идрок ва идрок этиладиган нарсалар ҳақида», «Хотира ва эсдаликлар ҳақида» каби асарлари биз учун айниқса аҳамиятлидир.

Аристотель ҳиссий қабуллаш билан тафаккур алоқасини қуйидагича аниқлайди: афтидан, ҳиссий қабул қилинган миқдорлардан ташқари ҳеч қанақа якка буюмлар мавжуд бўлмаганлиги учун, ақлий фаҳмланган нарсалар ҳиссий билинадиган шаклларда бўлади: абстракциялар ҳам, ҳосса, ҳолатни ташкил этувчи ҳиссий билинган нарсалар ҳам шунга киради. Шунинг учун ҳам ҳис этмаган (киши) ҳеч нарсани била олмайди ва ақлан фаҳмлай олмайди ҳам». «Агар ҳиссий қабуллаш бўлмаса, билим ҳам бўлмаслиги зарур... Ҳиссий қабуллаш якка нарсаларга қаратилган бўлади, акс ҳолда улар ҳақида билимга эга бўлиш мумкин эмас». Бироқ бир томондан умумийни якка нарсаларни ҳис этмай туриб билиб бўлмаса, Аристотелнинг фикрича, иккинчи томондан, якка нарсани ҳис этишнинг ўзи ҳали умумий билимни ташкил эта олмайди. Билим

энг зарур ва умумий нарсага қаратилган бўлади. Аммо биз биламизки, ҳар қандай умумий яккаларда мавжуддир. Ҳар қандай якка умумийга тўла кирмайди, бунда «моҳиятни ҳодисадан ажратамиз» (В. И. Ленин). Мана шу умумий ва зарур нарсаларни билиш қобилиятини Аристотель (ақл ёки) тафаккур деб атайди. Тафаккур фикрловчи мавжудот, хусусан одамга хос бўлиш билан характерланади, чунки фақат одамгина истаган пайтида фикрлай олади. Аристотелнинг таъкидлашича, тафаккур умумийликни ўрганайди, фақат тафаккурдагина том маънода умумлаштириш мумкин. Ҳиссий қабуллаш учун буюм ёки ҳодисанинг ўзини бевосита ҳис этиш лозим, акс ҳолда воқеликка айлапмай, имкониятлигича қолади. Тафаккур учун эса бу шарт эмас, мазкур буюм ёки ҳодисаларнинг образлари бўлса бас. Шунинг ўзи тафаккурни имкониятдан воқеликка айланиши учун кифоя қилади. Чунки у ёки бу нарса ёки ҳодиса йўқ бўлган тақдирда ҳам барибир унинг образига тафаккур объекти сифатида қолади.

Аристотелнинг образ ҳақидаги фикри ҳам диққатга сазовордир. У ёзади: «...Конкрет нарсадан бошқа бирор нарса мавжудми ёки йўқми деган савол туғилади. Мен конкрет деб материяни ва ҳамма моддий нарсаларни тушунаман. Агар мавжуд бўлмаса, у ҳолда ҳамма нарса ўткинчидир, чунки ҳамма моддий нарсалар ҳар ҳолда ўткинчидир. Агар конкрет нарсадан бошқа бирор нарса мавжуд бўлса, бу нарса, афтидан форма ва образдир». В. И. Ленин Аристотелнинг ана шу фикрини келтириб «бунда диалектик материализм нуқтаи назари бор» деб ёзган эди. Аристотель фикрловчи (киши) аввало мана шу образлар шаклида фикр юритади, ақлда мазкур

шакллардан нимага аҳамият бериш ва нималарни ташлаб юбориш равшанлашгач (фикрловчи кишида), ана шу образлар бўлганда сезгилар бўлмаган пайтда ҳам у ҳаракатга келади, дейди.

Аристотель ўзининг «Жон ҳақида» китобида «ақлга эга бўлмаган бирорта ҳам мавжудот фикр юрита олмайди» деб ёзар экан, бу билан у тафаккурнинг том маънода одамга хослигини, чунки ақлга эга бўлган ягона мавжудот — бу инсон эканлигини алоҳида таъкидлаб кўрсатади.

Тўғри, ҳайвонда ҳам тафаккур элементлари бор, у кўрган, эшитган ва сезган нарсаларини ўзига хос равишда фаҳмлайди. Бироқ онгсиз бўлганлиги сабабли у ўзининг бу фаҳмлаган нарсасини англамайди. Ақлга, онгга эга бўлган инсон ҳайвондан фарқ қилароқ бирор нарса устида фикр юритар экан, ўз олдига муайян мақсад қўяди ва унга эришишга онгли равишда ҳаракат қилади.

Фақат инсонгина абстракт тафаккурга эгадир. Бундай тафаккур ижтимоий меҳнат фаолияти ва кишиларнинг энг муҳим фикр алмашув қуроли бўлган тил асосида шакллангандир. Мана шу тил, сўз (нутқ) инсонга умумий ва абстракт тарзда фикр юритиш, айна пайтда буюмларнинг ўзи бўлмагани ҳолда уларнинг образлари билан иш кўриш имконини берди. Тилсиз фикрни ифодалаш у ёқда турсин, ҳатто умумий тушунчалар, абстракциялар ҳам ҳосил қилиб бўлмас эди. Инсон сезги, ҳиссий қабулладан — жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга мана шу тил ёрдамида ўтди. Тил фикрларни ифодалаш ва ифодаланган фикрларни тушунишда муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам антик дунё файласуфлари, шу жумладан Аристотель

ҳам тафаккур, фикр масаласини текширар экан, бунда унинг тил билан боғлиқлигига алоҳида эътибор беради.

Аристотель ўзининг «Шарҳлар тўғрисида» китобини тил ва билиш ўртасидаги муносабатни аниқлашдан бошлаганлиги ҳам бечиз эмас. Аристотелнинг фикрича, ҳар қандай фикр — бу фақат фикрловчи кишининг ўзи учунгина эмас, балки бошқалар учун ҳамдир. Кишининг у ёки бу фикрини бошқалар тушуниши учун эса у тил қобилигига ўралиши, яъни унда ифодаланиши лозим. Тафаккур, фикр шакллари, фикр элементларининг ўзаро ҳамда фикрларнинг бир-бири билан боғланишидан иборат бўлгани, ҳар қандай фикр эса бирор шаклда бўлганидан ҳар қандай тилда мана шу фикр боғланишлари ва шакллари ифодаловчи воситалар бўлиши керак. Сўз, грамматик шакллар ана шундай воситалардир. Грамматик шаклларсиз фикр предмети билан фикрнинг мазмуни ва фикрлар ўртасидаги алоқани ифодалаб бўлмайди. Бундай алоқаларсиз эса объектив моддий оламнинг бевосита инъикосидан иборат тафаккур бўлмаган бўлур эди. Тафаккур билан тил ўртасидаги боғлиқлик масаласини Аристотель ана шу тарзда қўяди.

Тафаккур ва тил муаммоси Гераклит, Демокрит, Аристотеллардан кейини ўтган Эпикур, Бэкон, Гоббс, Локк ва бошқаларнинг ҳам эътиборини жалб этган. Масалан, Локк, ўзининг «Инсон ақли тўғрисида тажриба» асарида «сўз фикр (ғоя)лар белгиси», уларнинг ёрдамида «кишилар ўз кўнгилларидаги тушунча ва тасаввурларини бир-бирига хабар қиладилар» деб ёзади. Гоббснинг таъкидлашича эса «киши тил ёрдамида ўз фикрларини зуҳр этади, агар улар унутилган бўлса, хотирга келтиради ҳам бир-бирига

фойда келтириш ва ўзаро алоқа боғлаш учун фикр алмашадилар».

Шундай қилиб, антик дунё фалсафасининг материалист файласуфлари тафаккур деганда сезги аъзоларига таъсир этган буюм ва ҳодисаларнинг хоссалари, сабабий боғланишлари ҳамда қонуний алоқаларининг киши миясидаги бевосита умумлаштирилган инъикосини тушуинганлар, киши миясидаги бу инъикоснинг тил, сўз (нутқ) ёрдамида амалга оширилишини тўғри пайқаганлар.

Кўп асрли Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий фикрлари тараққиётига салмоқли ҳисса қўшган Форобий, Ибн Сино, Беруний, Алишер Навоий каби мутафаккирлар мана шу антик дунё материалист файласуфларининг тафаккур ва тил ҳақидаги илғор қарашларини қунт билан мутолаа қилганлар ва мазкур муаммони ўз асарларида нисбатан чуқурроқ тасвирлаган ҳамда такомиллаштирганлар.

Қуйида мана шу ҳақда фикр юритилади.

Муаммо таҳлили. Ўрта Осиё халқларининг, шу жумладан ўзбек халқининг ижтимоий-фалсафий фикрлари тарихи ғоят ранг-баранг ва бой бўлиб, кишиликка жуда қадим даврлардан бери маълум. Эрамизнинг IX асридан бошлаб эса икки-уч аср (IX—XI асрлар) мобайнида мамлакат халқ хўжалиги ва ҳунармандчиликнинг юксалиши, шунингдек шаҳарларнинг ўсиши, ташқи ҳамда ички савдо муносабатларининг авж олиши натижасида умуман, Ўрта Осиёда маданият ва фан ҳам олдинги юз йилликлардагига нисбатан бирмунча ривож топди. Бир қатор улуғ олимлар — Форобий, Ибн Сино, Беруний, Маҳмуд Қошғарийларнинг ижодий фаолиятлари мана шу даврга тўғри келади. Ижтимоий-фалсафий

фикрлар тарихидан муносиб ўрин олиб, ҳозирга қадар ҳам ўз аҳамиятини йўқотмай келаётган кўплаб илмий асарлар ҳам худди мана шу даврда яратилди. Мазкур асарларда илгари сурилган ижтимоий-фалсафий фикрларда тафаккур ва тил муаммосини текширишга ҳам алоҳида эътибор берилади. Бироқ уларнинг умуман илмий мероси, хусусан тафаккур ва тил тўғрисидаги қарашлари асирлар давомида ўрганилмасдан ётди. Фақат бизнинг замонамизда, совет давридагина халқимизнинг маданий ва илмий меросини ўрганиш учун қулай шароит яратилди ҳамда улар материалистик диалектика мавқеида туриб илк бор тадқиқ этила бошлади. Натижада Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий-сиёсий ва фалсафий фикрлари тарихи ҳамда унинг йирик намояндлари ҳаёти ва фаолиятининг илмий тадқиқотига бағишланган монографик асарлар вужудга келди. Бу жиҳатдан академик Иброҳим Мўминов, профессор Музаффар Хайруллаев ва бошқаларнинг ишлари диққатга сазовордир. Уларнинг асарларида Ўрта Осиёда, хусусан Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрларнинг ривож топиши, айрим мутафаккирларнинг ижтимоий-фалсафий қарашлари махсус текширилган ҳолда, буюк фан аҳлларининг фалсафий системасида тафаккур ва тил масаласи ҳам маълум ўрин тутганлиги алоҳида қайд қилиб ўтилади. Бироқ Ўрта Осиё мутафаккирларининг тафаккур ва тил тўғрисидаги қарашлари ҳали чуқур текширилганича йўқ. Ваҳоланки, уларнинг мазкур масалага доир фикрларини (уларнинг асарларида бундай фикрлар анча-мунча бор) тўплаб, махсус ўрганиб, батафсил таҳлил этиш ва умумлаштириш муҳим илмий қимматга эга бўлиш билан бирга, жуда катта назарий ва амалий аҳамиятга ҳам молик-

дир. Афсуски, мазкур суҳбатимизда улардан ҳаммасининг бу ҳақдаги қарашларини гапириб бериш имконияти йўқ. Шунинг учун уларнинг баъзилари устида тўхталиб ўтамиз.

Абу Наср Форобий (873—950 й.) ўзининг «Фалсафий саволлар ва уларга берилган жавоблар», «Мантиққа кириш», «Мантиқ тўғрисидаги рисолага муқаддима», «Ихсо ал улум», «Идеал шаҳар аҳолисининг қарашлари тўғрисида» каби рисолаларида тафаккур ва тил масаласига алоҳида эътибор беради. Мазкур муаммо устида фикр юритар экан, бунда у ўз даврида эришилган табиий-илмий ютуқларга асосланади ва ўзининг фалсафа, мантиқ, психология, тил илми, физиология ва шу сингари фанлар соҳасидаги билимларидан ўринли фойдаланади. Тафаккур ва тил, Форобийнинг қарашича, фақат одамга хос хусусиятдир. Унинг тушунтиришича, одам — бу аввало ҳайвондир. Ҳис этиш одамга ҳам, ҳайвонга ҳам хосдир, аммо одамнинг ақли бор. Шунинг учун ҳам у «ҳайвонни иккига: ақлли ва ақлсиз ҳайвонга бўлади-да, одам — бу ақлли ҳайвондир», дейди. Аммо мутафаккирнинг ёзишича, одам камол топиб, ҳақиқий инсонга айланиши учун ақл, тафаккурнинг ўзи кифоя қилмайди, бунинг учун у ўз ақл, тафаккури ифодаланган тилга, сўзга (нутққа) эҳтиёж сезади. Бу фикрни у «Фалсафанинг асосий ғоялари тўғрисида» деб номланган асарида «Одам — бу нутқли мавжудот»дир дейиш билан қатъий таъкидлайди. Бинобарин, одам, Форобий таълимотича, сезиш, ҳиссий қабулланиш, тасаввурга, энг муҳими ақл, тафаккур ва нутққа (тилга) эга бўлган табиат тараққиётининг якуни, тождир.

Форобий ақлий билиш жараёнида одам олдин сезилган ва айни вақтда унинг фаолиятидан

ташқарида бўлган буюмлар образини ўз хотирида сақлаб қолиш хусусиятига эга эканлигини ҳам аниқ тушунган ва буни у хаёл қуввати» деб атаган. «Хаёл қуввати», Форобийнинг таъкидлаб кўрсатишича, ҳис этилган нарсаларнинг образини турли тартибда жойлаштириб (яъни қўшиш), бириктириш (синтез қилиш) ёки бўлмаса ажратиш вазифасини ўтайди. Шундан сўнг билишнинг ақлий босқичига ўтилади. Буни олим «ақлий қувват» деб номлайди. Ақлий қувват, яъни тафаккур ёрдамида одам онгли равишда абстракция, тушунча (мақулот) воситасида фикр юритади. Билишнинг мана шу босқичида «гўзал нарсани ёмон нарсадан фарқ қилади», бошқача қилиб айтганда у ўз амалий фаолиятида тафаккурнинг муҳим хислати бўлган абстрактлантиришдан фойдаланади.

Маълумки, инсоннинг бешта сезги аъзосининг ҳар бири муайян вазифани ўтайди, улар орқали ташқи оламдан олинган хабарлар киши тафаккури органи — миёга келиб тушади ва шу ерда умумлаштирилади. Бинобарин, инсон сезги аъзоларини ҳаммаси мана шу миёга тобедир, уларнинг устидан ҳаммаша миё пазорат қилиб туради. Шу маънода Форобий «миё... сезгиларга раҳбарлик қилади, (уларни) ўз буйруғига бўйсундиради ва маълум мўътадилликда ушлаб туради» дейди. Ўрта аср шароитида бундай фикрларни илгари суриш, улар ҳар қанча содда бўлмасин, фанда жуда катта жасорат эди. Форобий тафаккур ҳақидаги таълимотининг муҳим илмий қиммати ҳам шундадир.

Форобийнинг қарашича, атрофни қамраб олган буюмлар ва ҳодисаларнинг ҳаммаси «сезги ва ақл» орқали билинади. Форобий билишни муҳр билан мумга ўхшатади, яъни муҳр мумга боси-

либ, унда ўз инни қолдирганидек, инсондан ташқарида бўлган буюм, ҳодисалар ҳам унинг сезги аъзоларига таъсир этиб, мясида ўз нусха, образ, суратларини қолдиради. Олим шунинг ҳам таъкидлаб кўрсатадики, «муҳр босилмас», мумда унинг инни пайдо бўлмайди». Ажойиб ўхшатиш! Ахир биздан ташқаридаги бирор объектив буюм ёки ҳодиса бизнинг сезги аъзоларимизга таъсир этмас, бизнинг миямизда улар ҳақида ҳеч қанақа образ, сурат, нусха пайдо бўлиши мумкин эмас. Буни Форобий жуда ёрқин ва аниқ англаган.

Олимнинг фикрича, буюмларнинг образлари сезгида, ақлда ифодаланади. У буни «Фалсафий саволлар ва уларга берилган жавоблар» деб аталган асарининг 27-саволи жавобида қуйидагича тушунтиради: «Жисм образларининг сезгида вужудга келиши... бу жисмнинг (одам — О.С.) сезгиларига таъсирсиз пайдо бўлмайди ва бу ифодаланиш жисмларнинг ҳолатига оид бўлиб, жисм, (материяси) билан боғланиш натижасида вужудга келади. Жисм образининг ақлда пайдо бўлишига келганимизда, бунда ақлдан ташқарида бўлган жисмнинг образи материя билан ва жисм ҳолати билан боғлиқ бўлмаган, мустақил ҳолда вужудга келади, демак, жисмсиз ва унга оид бўлган барча нарсалардан фикран ажратилган ҳолда вужудга келади».

Юқорида биз Аристотель ҳақида гапириб унинг «ҳис этмаган (киши) ҳеч нарсани била олмайди ва ақлдан фаҳмлай олмайди ҳам», деган материалистик характердаги фикрини келтирган эдик. Форобийнинг ҳозиргина келтирилган фикри ҳам Аристотелнинг ана шу қарашига жуда ўхшаб кетади. Булардан ташқари, Форобий ўзининг «Мантиққа кириш», «Мантиқ тўғрисидаги рисолага муқаддима» ва Аристотел-

нинг логикага оид бир қатор асарларига («Биринчи аналитика», «Иккинчи аналитика каби) ёзган шарҳларида ҳам тафаккурга доир фикрларни илгари суради. Олим ҳақиқатни фақат тафаккур орқали билиш мумкин деб, унга алоҳида эътибор билан қарайди. Шунинг учун ҳам Форобийнинг тафаккур ва унинг мураккаб хусусиятлари юзасидан юритган мулоҳазалари чуқур ва илмий асослангандир. Бу жиҳатдан олимнинг тафаккурнинг абстрактулаштириш, умумлаштириш ва шу каби бошқа хусусиятларига доир қарашлари алоҳида илмий қимматга эгадир.

Форобий тафаккур тўғрисида фикр юритар экан, уни ҳамма вақт моддий қабиг — тил билан боғлиқ ҳолда олиб қарайди. Тафаккур эгаси бўлган одам, Форобийнинг ёзишича, «камолотга эришиши учун сўзлашга муҳтождир... ҳар бир одам туғма табиатида... бошқа бир одам ёки кўпчилик билан муносабатда бўлиш, ўзаро алоқа қилиш хусусияти бор».

Олим ўзининг мантиқий рисолаларида тафаккур шаклларининг тилда ифодаланиши муқаррардир, деб кўрсатади. Масалан, «Мантиқ тўғрисидаги рисолага муқаддима» асарида Форобий тафаккур жараёни нутқда, яъни сўзларда ифодаланади, деб ёзади. Мана шу сўз, тил туфайли одам буюм ёки ҳодисалар ҳақида умумий тасаввур, абстракция, тушунчаларга эга бўлди. Форобийнинг бу фикрлари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Агар Форобий «Мантиққа кириш» рисоласида тафаккур шакллари устида фикр юритса, «Ихсо ал улум» асарида эса билимларни тасниф қилиб, бунда тил, грамматика ва логикага алоҳида аҳамият беради. Тафаккур ва тил бирлиги намоён бўладиган логика билан грамматика ўртасидаги

муносабат тўғрисида эса ажойиб фикрни илгарн суради. Форобийнинг ёзишича, логиканинг тафаккурга муносабати грамматиканинг тилга муносабати кабидир, грамматика одамлар нутқини тўғрилагани каби (грамматика шунинг учун ҳам вужудга келгандир) логика илми ҳам хато келиб чиқиши мумкин бўлган жойда тафаккурни тўғри йўлдан олиб бориш учун ақлни идора қилиб туради. Грамматиканинг тилга ва тил ифодаларига бўлган муносабати логиканинг тафаккур ва тафаккур шакллари — тушунчаларга бўлган муносабатига ўхшаб кетади. Грамматика ҳар доим тил ифодаларида хато келиб чиқиши мумкин бўлган тилнинг ўлчови бўлганидек, логика ҳар доим тушунчаларда хато келиб чиқиши мумкин бўлган тафаккур ўлчовидир. Шунн таъкидлаб ўтиш лозимки, Форобий тафаккур ва тил, логика ва грамматика ўртасидаги боғлиқлик ҳақида ҳар қанча гапирмасин, уларни айнанлаштирмайди, балки уларнинг бир-биридан тафовутлапишини айтади. Тафаккур билан тил, логика билан грамматика ўртасида гарчи қисман умумийлик бўлса-да, барибир улар ўзаро тафовут қиладилар, чунки,— дейди Форобий,— грамматика тил ибораларининг фақат мазкур миллий тилга хос қондаларини берса, логика эса барча тилларга умумий бўлган тил иборалари учун қонда беради. Бинобарин, Форобийнинг фикрича, тафаккур, логика — булар ҳамма халқлар учун улар қайси ва қандай тилда гаплашиши, миллати, ирқи ва ҳоказоларидан қатъи назар умумийдир. Бу ғоя ниҳоятда муҳим бўлиб, қадимий юнон файласуфларининг, хусусан Гераклитнинг шу ҳақдаги қарашларига жуда мос келади.

Форобийнинг тафаккур ва тил тўғрисидаги бундай фикрлари бу ҳақдаги материалистик

қарашларнинг янада ривожланишида катта роль ўйшади. Буни биз Ибн Синонинг фалсафий қарашларида ҳам аниқ кўраимиз.

Ибн Сино (980—1037 й.) тафаккур ва тил ҳақидаги таълимотни кўп янги фикр-ғоялар билан бойитди. Унинг «Қитоб аш шифо», «Қитоб ан нажот», «Донишнома» ва шу сингари бир қанча асарларида тафаккур ва тил масаласига доир жуда қимматли фикрлар баён этилган. Ибн Синонинг эътироф қилишича, фикр билан нутқ, тафаккур билан тил бир-бирига боғлиқ бўлган ҳодисалардир. Шунинг учун ҳам у тафаккур юзасидан фикр юритар экан, масалани тил ва унинг фикр билан чамбарчас боғлиқлигидан бошлайди. Масалан, «Қитоб аш шифо» асарида Ибн Сино «фикр алмашув ҳамда суҳбатлашув пайти тилга мурожаат қилинади» деб ёзиб, тилнинг асосий функциясини тўғри кўрсатади. Кишилар ўртасида фикр алмашишнинг энг муҳим воситаси ҳамда амалий фаолиятда дунёни билиш вазифасини ўтовчи тил, Ибн Синонинг таъкидлашича, ижтимоий ҳаёт маҳсулидир. Ижтимоий ҳодиса ҳисобланган тил ижтимоий ишлаб чиқаришнинг тараққиёти жараёнида пайдо бўлади, чунки кишиларнинг ҳар қандай фаолияти, биринчи галда моддий ноз-неъматлар ишлаб чиқариладиган фаолият кишиларнинг фикр алмашувисиз амалга ошиши мумкин эмас, фикр алмашиш эса асосан тил орқали бўлади.

Кишилар тажриба ва кўникмалари билан ўртоқлашган тақдирдагина уларнинг биргаликдаги фаолияти нормал кечади. Ваҳоланки бундай тажриба ва кўникмалар табиат ҳамда ижтимоий турмуш қонуниятари ҳақидаги билимлар сингари кишилар миясида идеал шаклда, абстракция, тушунча, ҳукм ва ҳоказолар, бошқача қилиб айт-

ганда фикр тарзида мавжуддир. Кишилик жамиятининг тарихий тараққиёти жараёнида тўп-ланган мана шу фикр шаклидаги меҳнат тажриба ва кўникмалар фақат тил ёрдамидагина янги авлоднинг мулкига айланади. Мана шу тил туфайли янги авлод мазкур тажриба ва кўникмаларни давом эттириш ҳамда яшада ривожлантириш имконига эга бўлади, акс ҳолда ҳар гал ҳамма нарсани, ҳамма-ҳаммасини қайта бошдан такрорлашга тўғри келар эди. Шунинг учун ҳам кишилар ҳар қандай фаолият жараёнида, Ибн Синонинг таъкидлашича, бир-бирини тушунишга ёрдам берадиган восита қувватга эҳтиёж сезади-лар. Кишилар томонидан белгилаб қўйилган товуш белгилари — (товушлардан ташкил топадиган) сўзлар ана шундай воситадир. Шу боисдан Ибн Сино тил, сўз — бу фикрнинг белгисидир, ҳар қандай фикр тил материали негизида туғилади ва яшайди, деб ёзади «Руҳ ҳақида» деган асарида.

Кишилар ўртасида ўзаро фикр алмашишнинг муҳим воситаси тарзида шаклланган тил, Ибн Сино фикрича, айни вақтда тафаккурнинг ҳам зарур қуроли ҳисобланади. Тафаккур мана шу тилда ифодаланади, фақат тил туфайлигина рўёбга чиқади.

Тил билан тафаккур алоқасини текширар экан, Ибн Сино буни сўз билан тафаккур шакллари — абстракция, тушунча, ҳукм ва шу сингарилар ўртасидаги боғланишлар мисолида кўрсатади. Мутафаккирнинг «Донишнома» асарида қайд қилинишича, ҳар қанақа тафаккур шакли сўзда ва сўз бирикмаларида (баъзан гапда) ифодаланади. Бинобарин, мана шуларнинг ўзиёқ Ибн Синонинг тафаккур ва тил масаласи билан шуғилланганлигидаң далолат бериб турибди.

Манбалар шуни кўрсатадики, IX—XI асрларда бошқа билимлар билан бир қаторда поэзия, риторика, лексикология каби фанлар ҳам ривож топади. Фаннинг мазкур соҳаларига оид бир қатор асарлар яратилади. Буларда ҳам тил ва тафаккур масалалари маълум даражада ёритилади. Бу жиҳатдан Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луготит турк», Аҳмад Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қудатғу билик» асарлари айниқса диққатга сазовордир.

Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони» XI аср маданий ҳаётида муҳим ҳодиса бўлиб, лингвистика тарихида ёрқин саҳифа ҳисобланади. Уша замон шароитида лугат тузиш, сўзларни изоҳлаш ва буни тегишли мисоллар келтириб тасдиқлаш ғоят мураккаб иш эди. Шундай бўлишига қарамай, Маҳмуд Қошғарий бундай мушкул ишнинг уддасидан чиқди, сўзларни илмий изоҳлади, умуман тил, хусусан эски ўзбек тилига доир бирмунча янги муаммоларни илгари сурди. Муҳими шундаки, олим тил бирлиги бўлган сўзларнинг маъноларини талқин этиш билан кифояланиб қолмади. Бунда у мазкур сўзларда ифодаланган тафаккур шакли — тушунчалардан келиб чиқди, сўзни тушунчадан, тушунчани сўздан ажратмади, уларни биргаликда олиб қаради. Бу ҳол унинг сўзларнинг ранг-баранг лексик ва семантик хусусиятларини илмий тасвирлашига имкон берди.

Маҳмуд Қошғарий ўз «Девони»да тилга лингвистик нуқтаи назардан ёндашади. Бироқ «Девон»га киритилган баъзи материаллар шундан далолат берадики, Маҳмуд Қошғарий тилнинг кишилар ўртасида фикр алмашишнинг асосий воситаси эканлигини тўғри англаган. Масалан, у ўз асарининг 3-томида: «Кишилар бир-бирларининг тил воситасида тушунса, ҳайвонлар

эса бир-бирини ҳидлаб билади» деб ёзади. Олимнинг бу ўринда фикр, тафаккур билан чамбарчас боғлиқ бўлган тилни кўзда тутганлиги ҳеч бир шубҳа туғдирмайди кишида. Чунки «тил фикрдан ажратилиши биланоқ (идеалист файласуфлар шундай қилишади) дарҳол қуруқ фраза — сўзга айланиб қолади» (К. Маркс). Воқеликдан, турмушдан ажралган бундай қуруқ сўзлар орқали кишилар бир-бирларини тушуна олмайдилар. Шупинг учун ҳам Маҳмуд Қошғарий «қуруқ сўз қулоққа ёқмас» деб ёзади. Олимнинг бу фикри жуда муҳимдир, чунки фикр ва тилда воқеий турмуш, ҳаёт намоён бўлиши лозим, акс ҳолда улар қуруқ товушдан иборат бўлиб, «ҳатто қулоққа ҳам ёқмайди». Булардан кўриниб турибдики, Маҳмуд Қошғарий ўз «Девони»да тил ҳодисаларини баён қилиш билан бир вақтда тилнинг ижтимоий вазифаси ва унинг фикр, тафаккур билан боғлиқлигини ҳам назарда тутди. Хуллас, юқорида баён этилган фикрлар IX—XI асрларда умуман Урта Осиёда, хусусан ҳозирги Ўзбекистон территориясида тил ва тафаккур муаммосининг у ёки бу даражада ўрганилганлигидан далолат беради.

Навоий даврида. XIII — XIV асрларда Урта Осиёда феодал ўрта асрига хос ихтилоф ва зиддиятлар кескинлашади. Бу даврда мўғулларнинг Урта Осиёга бостириб кириши халқлар бошига оғир кулфат келтиради: халқ кучи билан барпо этилган Самарқанд, Урганч каби йирик шаҳарлар, суғориш иншоотлари, боғ-роғлар вайрон этилади, омманинг моддий аҳволи оғирлашади. Буларнинг ҳаммаси маданият ва фан тараққиётига жуда катта монелик кўрсатади, диний ақидалар таъсирини янада зўрайтиради. Бироқ мўғул истилоси маданий ҳаётни батамом тугата олма-

ди, илмий тафаккурни ривожланишдан бутунлай тўхтата олмади. Урта Осиёнинг меҳнатсевар халқлари икки аср (XIII—XIV асрлар) мобайнида ўша чет эллик босқинчилар томонидан вайрон этилган шаҳар ва хўжаликларни аста-секин тиклай бошлади, фан, маданият ва санъат яна ривож топа бошлади. Бу даврда табиий ва ижтимоий фанлар билан бир қаторда, айниқса бадиий адабиёт, хаттотлик, наққошлик ва тасвирий санъат юксалди; Улуғбек (1394—1449), Қозизода Румий, Али Қушчи, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий каби йирик фан аҳллари этишди. Ижтимоий фанлардан, айниқса тарих, адабиёт, тил билимига оид асарлар кўпроқ яратилди. Буларда ижтимоий ҳаётнинг бошқа муҳим масалалари билан бир қаторда, тил ва тафаккур муаммоси юзасидан ҳам фикрлар баён этилди. Масалан, ўша давр дунёвий адабиётининг таниқли вакили **Ҳайдар Хоразмий** ўзининг «Махзанул ас-рор» деб аталган фалсафий-дидактик достонида киши тафаккури ифодаланадиган асосий восита -- бу сўз, тил эканлигини алоҳида таъкидлаб кўрсатди. У маъно билан сўз шаклини биргаликда олиб қараб қуйидагиларни ёзган эди:

...Улки билур сўз гуҳари қийматин,
Сўзда топар сўзлагувчининг отин.
Ақли назар шевасини сўз билур,
Нури басар мевасини сўз билур...
Умр гаранмоя чу бўлғай талоф,
Сўз дуру сўз дунёда қолғай халаф...
Сўзда керак маънию маънида завқ,
Сўзлагувчида сўз учун дарду шавқ.

Урта Осиё мутафаккирларининг тафаккур ва тил тўғрисидаги таълимотида XV асрнинг иккинчи ярмида, темурийлар ҳукмронлиги даврида яшаб ижод этган **Алишер Навоий** (1441—1501 й.) нинг қарашлари салмоқли ўрин тутди. Навоийнинг тил ва тафаккур ҳақидаги қарашла-

ри асосан «Муҳокаматул лугатайн», «Ҳайратул аброр», «Садди Искандарий», «Вақфия», «Маҳбул қулуб» ва бошқа бир қатор асарларида баён қилинган. Унинг «Муҳокаматул лугатайн» тил билими, хусусан, ўзбек тили тўғрисидаги ажойиб асардир. Мазкур лингвистик рисолада муаллиф тил тўғрисида назарий мулоҳаза юрилади. Тил ривожининг асосий босқичларини аниқлаш мақсадида Навоий тарихга мурожаат қилади ва тил тақдирини мамлакат тараққиётининг тарихий босқичлари билан боғлайди. Жамият маънавий ҳаётида, маданият ва адабиётнинг ривожланишида тил муҳим аҳамият касб этганлигидан Навоий бу масалага алоҳида эътибор билан қарайди.

Навоий тил ва тафаккур ҳақидаги қарашлари тилнинг пайдо бўлиши, тил билан тафаккурнинг бир-бирига боғлиқлиги ва бири иккинчисини ҳамиша тақозо қилиши, сўз ва маъно, шакл ва мазмун муносабат каби масалаларни ўз ичига олади. У асарларининг кўп ўринларида сўз, тил ўзаро алоқа, фикр алмашув жараёнида киши эҳтиёжи туфайли пайдо бўлишини эътироф қилади, яъни Навоий таъбири билан айтганда, «...такаллум чоғида киши онга (тил, сўзга) муҳтож бўлур», «такаллум била кимса инсон эрур». Шу билан бирга, Навоий тилнинг пайдо бўлишида, уни ривожлантиришда кишиларнинг актив ролини тан олади. Унинг фикрича, сўзнинг, тилнинг яратувчиси, «мавж уриб турган сўз денгизидан гаввос бўлиб сўз жавоҳирларини терувчи» ҳам шу инсоннинг ўзидир: «

Ул киши сўз баҳрида гаввос эрур,
Ким гуҳари маъни анга хос эрур.

Навоий тил, сўзни фикр ифодалаш, фикр алмашувнинг муҳим воситаси деб билади. У киши-

ларнинг асосан тил, сўз ёрдамида бир-бирлари билан фикрлашишлари, алоқа боғлашларини, сўзнинг «ўликка жондан, жонга жонондан» хабар беришини тўғри тушунади:

Ҳар киши қилмоқ истаса маълум
Бир мансур эрур, бири манзум.

«Сўз чамани ичра наво кўргузай», деб орзу қилган Навоий бу борада ўзи кутгандан ҳам к-к-сакликка эришади. Олим кимки жаҳон аҳлида инсон эрур, мантиқ ва нутқ унга ёрдур», дейди ва бу билан у инсоннинг ҳайвондан тафовутланишини уқтиради:

Навъини нотик била ҳайвон қилур,
Нотикун ҳайвонини инсон қилур.

Навоийнинг қайд қилишича, кимки мантиқ (тафаккур маъносида) билан нутқнинг бу хусусиятига ишонмаса, ундай киши «ҳайвонлигича» қолади:

Сен доғи инсон мун қилсанг гумон,
Билки ҳамон сен-сену ҳайвон ҳамон.

«Мантиқ билан нутққа эга бўлиш, яъни бу сифат, Навоийнинг таъкидлашича,— инсонда топилмас фалоҳ, мантиқий айлабдур они истилоҳ».

Маълумки, тил ва тафаккур ёрдамида инсон ўз эҳтиёжидан келиб чиқиб кузатилган қатор конкрет фактларнинг энг муҳим, умумий белги, хусусиятини фикран ажратиб хулосалар чиқаради, буюм ва ҳодисаларнинг ички жараёнлари ҳамда ривожланиш қонуниятларини билиб олади. Чунки ҳамиша тилда ифодаланувчи тафаккурда буюм ва ҳодисаларга хос бўлган, уларнинг ўзаро боғланиши ҳамда муносабатида содир бўладиган хусусиятлар акс этади. Тафаккурнинг бундай хусусиятини ўз даврида жуда аниқ пайқаган Навоий:

Деди: ҳар ишки қилмиш одамизод.
Тафаккур бирла билмиш одамизод.
Фалак мушкуллари ҳал фикратидин,
Фалакка мушкул онинг диққатидин,

деб ёзади.

Сўз таърифи Навоийнинг тил ва тафаккур ҳақидаги таълимотида алоҳида ўрин тутлади. Унинг асарларини синчиклаб кўздан кечиран эканмиз, уларда фикр ифодалашнинг воситаси бўлган сўз тўғрисида ажойиб фалсафий фикрлар илгари сурилганлигини кўрамиз. Олимнинг тил ҳақидаги қарашлари сўз тўғрисидаги тушунчага асосланади. Ҳақиқатан ҳам ишон ўз фикрини сўзда, тўғрироғи сўзлардан тузилган гапда ифодалайди. Дарҳақиқат, ҳар қандай тилнинг, жумладан, ўзбек тилининг луғат бойлиги ҳам, грамматик қурилиши ҳам сўз негизиде таркиб топади. Шу сабабли тилни сўздан, сўзни тилдан ажратиб ёки уларни бир-бирига зид қўйиб бўлмайди. Навоийнинг ёзишича, тил — бу чаманнинг варақи лоласи бўлса, сўз эса унга жило, шуъла бериб турувчи дурдир.

Навоий сўз билан маъно (фикр), шакл билан мазмун ўртасидаги муносабатни кўрсатиш йўли билан ҳам тил ва тафаккурнинг ўзаро диалектик боғлиқлигини анча ишонарли қилиб тасвирлайди. У сўз билан маънони биргаликда олиб қараб, сўз маъносиз, маъно эса моддий қобиг — сўзсиз бўлиши мумкин эмаслигини айтиб, маъносиз сўзни «жонсиз тана»га ўхшатади. «Бир пече сўз ул маънидаким,— деб ёзди Навоий «Ҳайратул аброр» достонида — сўздаги маъни жони дурурким, сўз қолиби онсиз қолибе дурур жонсиз ва ани топмоқ ишини киши билмас, балки они топқон киши топилмас».

Навоий бу ҳақдаги фикрини давом эттириб ёзади:

Шоҳиди маъни онсини урён,
 Жилвагар бўла олмайин ҳар сн.
 Хужраи қалб ичида бош сиғуруб,
 Ўзни ул ҳужра кунжида яшуруб.
 Чунки ондин билинмайди асаре.
 Элга маънидин ўлмайин хабаре.
 Билки аҳлиға сирри номълум,
 Файзидин аҳли дарк ўлуб шаҳрум.
 Комиле чулки муддао қилса,
 Ки дури маънини адо қилса.
 Сўз либосидин этмайин ора,
 Хублар уйлаким хазу харо.

Кўринадики, Алишер Навоий ўзининг тил ва тафаккур ҳақидаги таълимотида асосан эътиборни сўзга, тафаккур масаласида эса фикр (маъно)га қаратади. Фикр, маъно, Навоийнинг талқинича, сўзнинг, тилнинг мезонидир. Демак, у тил ва тафаккурнинг ўзаро боғлиқлиги масаласига доир бир қатор илмий фикрларни илгари сурган. Унинг фикрича, инсон тафаккури ифодаланадиган, фикрни рўёбга чиқарадиган восита — бу тилдир:

Кўнгулмда не маъни бўлса эрди пайдо.
 Тил айлар эди назм либосида адо.

Ёки:

Кўнгул ҳолати сўзлагач билинар.

Бу даврда тафаккур ва тил масаласи бўйича Навоийга ҳам бу фикр донишмандлар анча-мунча эди. **Саккокий, Атоий, Бобир** каби ўша замон адабиётини ривожлантириш билан бирга умуман тил, хусусан ўзбек тили ҳамда уни равнақ эттиришга оид кўп ажойиб фикрларни кўтариб чиққан шоир ва ёзувчилар шулар жумласидандир. Булар орасида сўз санъатининг султони **Лутфий** алоҳида кўзга ташланиб туради.

Хулоса. Ўз замонасида инсон ақл-заковатининг қудратини намоёниш этган, илм-фаннинг юксак чўққилари сари интилиб, ижтимоий-фалсафий фикрларни зўр матонат билан эгаллаган ва тарғиб қилган **Форобий, Ибн Сино, Маҳмуд Қош-**

гарий, Алишер Навоий сингари ўрта осийлик машҳур мутафаккирларнинг тафаккур ва тил ҳақидаги фикрлари, орадан гарчи бир неча аср ўтган бўлишига қарамай, ҳамон илмий қимматини сақлаб келаётир. Тўғри, уларнинг бу тўғридаги таълимотида айрим камчилик ва нуқсон, схолостика ва мистика элементлари ҳам йўқ эмас, биз бу ҳақда гапириб ўтирмадик, бундай бўлиши табиий бир ҳол, чунки улар ўз даврининг фарзандлари эдилар. Мазкур муаммони улар ўша давр илм аҳлининг дунёқараши даражасида ёритганлар. Шунинг учун уларнинг бу борадаги хизматларини баҳолашда масалага ҳозирги кун талаблари нуқтани назардан ёндашиш уринсиздир. Бундай ҳолларда В. И. Лениннинг тарихда ўтган арбобларнинг хизматлари тўғрисида улар ҳозирги замон талабларига нисбатан пималар берганликларига қараб эмас, балки ўзларидан аввал ўтганларга нисбатан қандай янгиликлар берганликларига қараб ҳукм чиқариш керак, деган кўрсатмасидан келиб чиқиш лозим. Шу нуқтани назардан қараганда Форобий, Ибн Сино, Алишер Навоийларнинг ҳар бири ўзидан аввал ўтган алломаларнинг тафаккур ва тил тўғрисидаги таълимотларини фақат ўзлаштириш билангина чекланиб қолмай, уни ўзига хос равишда талқин этди ва салафларникига нисбатан янги фикрлар билан бойитди. Уларнинг тарихий хизмати мана шунда.

На узбекском языке

С. ОБЛАКУЛОВ

ИЗ ИСТОРИИ МЫШЛЕНИЯ И ЯЗЫКА
(IX—XV в.в.)

Объединенное издательство
ЦК Компартии Узбекистана
Ташкент — 1969

Редактор О. Усмонов
Техредактор В. Зубовская Корректор Ж. Абубакиров

Теришга берилди 18/VI-1969 й. Босишга рухсат этилди 9/IX 1969 й.
Қоғоз формати 84×108¹/₃₂. Босма листи 1,0. Шартли босма
листи 1,68. Нашриёт ҳисоб листи 1,16. Тиражи 12750. Нашр № 373.
Р 03270. Заказ № 680. Баҳоси 4 тийин.

Ўзбекистон КП Марказий Комитети Бирлашган нашриётнинг
босмаҳонаси. Тошкент, „Правда Востока“ кучаси, уй № 26.